

לפרשת חוקת

גלעד ברעלי (לד' תמוז)

עניינים שונים בפרשה; כל אחד מהם דורש עיון ופירוש ולא נוכל לפרט בהם. נזכירם בקיצור לפי סדרם, ונאמר אז משהו על ההפטרה.

פרה אדומה – הפרשה פותחת במצוות פרה אדומה שהיא בבחינת "חוקה", כנאמר "זאת חוקת התורה", כלומר אותו חלק בתורה שנראה בעינינו גזרה שרירותית ולא מובנת, שחז"ל פרשוהו כמובא ברש"י "חוק היא מלפני שאין לך רשות להרהר אחריה". המצווה קשורה בעניין טומאת המת המפורטת לאחריה: את הפרה האדומה שורף הכהן בשלמותה, ואפרה משמש למי נידה שבהם מיטהרים מטומאת המת. טומאת המת אינה בלתי מובנת; היא והצורך להיטהר ממנה היו (ועדיין הינם) מקובלים בחוגים ובעמים רבים וטעמים יחסית ברור. אך עניין פרה אדומה, שאפר שרפתה, המערבב בארז, אזור שני ותולעת, משמש להיטהרות זו, הוא מה שלא מובן, והוא שהפך לדוגמא מובהקת לצו "שמע" כלשון רס"ג, שבניגוד ל"שכלי" אין לו טעם רציונלי. זו היא גזרת האל שטעמה נסתר ומעבר להשגת האדם. בעיני הוגים רבים אמונה בה' מתבטאת דווקא בקבלת מצוות שמעיות אלה – החוקה. בקבלתם של מצוות "שכליות", שטעמן רציונלי, אין רבותא אמונית גדולה. את קיומן מקבלים עליהם גם לא מאמינים מטעמים "רציונאליים". מצוות שמעיות לעומת זה אדם מקבל על עצמו רק מכוח האמונה. מאמינים רציונליסטים (דוגמת הרמב"ם) מקבלים עליהם את עול המצוות כולן כביטוי אמונתם, ודורשים להתמיד בחיפוש טעמיהן ובהעמקת הבנתן, אף אם להבנה מלאה שלהן לא נוכל להגיע. מבחינתם, הרציונליות של המצוות היא בבחינת עיקרון אפריורי. אפילו אינה מובנת לנו במלואה, חובה עלינו להאמין בה ולשקוד לחפשה. עם כל ההבדלים, תולדות הפילוסופיה מכירים לא מעט עקרונות אפריורי דומים. עקרון הסיבתיות, למשל, הוא אצל קאנט אפריורי: עלנו לקבלו (להאמין בנכונותו), למרות שבמקרים רבים (אולי לרוב) איננו יודעים את הסיבות לאירועים ולמצבים שאנו נתקלים בהם. קבלת העיקרון פירושה בין היתר, שעלינו לשקוד ולחפש. כך בעיני הרציונליסט עם המצוות.

מות מרים – מרים היתה אחותם הגדולה של משה ואהרן. למרות ששמה לא מצוין שם, היא כנראה זו שהצילה את משה התינוק בתיבה ביאור כשהתיצבה מרחוק לשמור עליו "ותתצב אחותו מרחוק לדיעה מה יעשה לו" והציעה לבת-פרעה, שראתה אותו, לקרוא למינקת בשבילו, וקראה לאימו – יוכבד, כך שבזכותה למעשה הוא חי ועם ישראל קיים (שמות ב'). אצל חז"ל מרים נחשבת לנביאה בדרגה גבוהה (וראה מיכה ו' 4). ביציאה ממצרים, כשנבקעו מי הים, יצאה בראש הנשים מיד לאחר שירת הים ושרה: "ותקח מרים הנביאה אֶת־חֶרֶן אֶת-הַתֶּהֱ" (למעשה חזרה עם הנשים על הפסוק הראשון של שירת הים). עוד אנו יודעים עליה שדברה, יחד עם אהרן אחיה, במשה "על דבר האישה הכושית אשר לקח" (במדבר יב 3-1), ובשל כך לקתה בצרעת והיתה "מצורעת כשלג", שנתרפאה ממנה בזכות תפילתו של משה. לפי רש"י בעקבות חז"ל האשה הכושית היתה ציפורה, בת יתרו כהן מדין, וגערת מרים במשה היתה או על שכמנהיג העם לא יאה שלקח אשה שלא מבנות ישראל, או על יחסו אליה. וכאן בפרשתנו מסופר בקיצור נמרץ על מותה "ותמות שם מרים ותקבר שם" (כ' 2).

לפי חז"ל היתה מרים אשתו של כלב בן יפונה ואמו של חור אבי בצלאל (ויש אומרים אשתו של חור). מאחר שמיד לאחר מותה נאמר "ולא היו לבני ישראל מים" נקשרה דמותה בסיפור חז"ל על הבאר שלוותה את בני ישראל במסעותיהם במדבר וספקה להם מים, ושלאחר מות מרים נסתלקה, לא היה לעם מים ופרצה פרשת מי מריבה.

מי מריבה וחטאו של משה – על פרשת מי מריבה ו"חטאו" של משה נכתב הרבה ורבים מגדולי המפרשים נתלבטו מה היה חטאו של משה שבשלו נגזר עליו העונש החמור לא להיכנס לארץ (ר' למשל בדברי ליכוביץ על הפרשה). לכאורה, בפשוטו העניין מפורש ומבואר בתורה: ה' ציווה על משה לקחת את המטה ולדבר אל הסלע, ואילו הוא היכה בסלע במטהו פעמיים, ובכך ביטא פקפק-אמונה שבשלו נענש. אולם בעיני רבים דברים אלה לא ברורים ובוודאי לא משכנעים ולא מסבירים את חומרת עונשו של משה (ואהרון).

נחש הנחושת – העם התלוננו: "למה העליטנו ממצרים למות במדבר כי אין לחם ואין מים ונפשנו קצה בלחם הקלוקל" (כא 5). ה' בחרונו, היכה אותם במכת נחשים. הם הודו מיד בחטאם ועתרו למשה שהתפלל אז להצלתם. תפילתו נענתה וה' מצווה: "עשה לך שרף ושים אותו על נס והיה כל הנשוח וראה אותו וחי" (כא 8). משה אכן עשה נחש נחושת, וכל הנשוח מנחש הסתכל עליו וחי. עניין זה שאמנם צווה עליו מפי ה', מדגים את האמונה בכשפים, לחשים וכו'. עליהם כשלעצמם, כל עוד לא נתפסים כאלוהיות, אין איסור ואינם בחזקת ע"ז. אולם נחש הנחושת הפך כנראה לחפץ "קדוש", נשמר בין כלי המשכן והמקדש במשך מאות שנים ורק חזקיהו, המלך הצדיק שלחם בע"ז, השמידו: "הוא... כתת נחש הנחושת אשר עשה משה כי עד הימים ההמה היו בני ישראל מקטרים לו ויקרא לו נחושתן" (מל"ב יח 4).

הפניות לאדום ולאמורי – מעניינות גם פניותיו של משה לאדום ולאמורי בבקשה לעבור בשלום בשטחם. לאדום הוא פותח במילים המפייסות "כה אמר אחיך ישראל" ולשניהם הוא מבטיח שבני ישראל לא יגרמו כל נזק: ילכו ישר במסילה או בדרך, לא יטו, לא ישתמשו ביבולים ובמי-באר ולא ישחיתו דבר. בפנייתו לסיחון מלך האמורי לעבור בשלום בשטחו הוא אומר: "אעברה-נא בארצך, לא נטה בשדה ובכרם, לא נשתה מי באר, בדרך המלך נלך עד אשר נעבור ארצך". למעשה אין כל סיבה לסרב לבקשה כזו. אך גם אדום וגם האמורי סירבו. כמו כן מפורט שם שהאמורי כבש את השטחים הנדונים ממואב, ולאחר סירובו לתת לבני ישראל רשות מעבר כבשו אותם בני ישראל ממנו. עניין זה חוזר בנאום ששולח יפתח הגלעדי למלך בני עמון כמפורט בהפטרה לפרשה זו משופטים יא 15.

ההפטרה – עלילות יפתח הגלעדי (שופטים יא)

כמו רבים מסיפורי התורה מתחיל סיפור זה בריב של **שנאת אחים**. הוא גם נגמר במלחמת אחים נוראה, שאפשר, כפי שנראה, ושורשיה הם בקנאת אחים מאות שנים קודם לכן. להלן עיקרי הסיפור. יפתח היה בן אישה זונה. לאביו, גלעד, היו עוד בנים מאשתו החוקית. ואחיו של יפתח, בני אשה זו, גרשו אותו ונשלו אותו מהירושה: "ויגדלו בני האשה ויגרשו את יפתח ויאמרו לו לא תנחל בבית אבינו כי בן אשה אחרת אתה. ויברח יפתח מפני אחיו וישב בארץ טוב" (יא 2-3). קשה שלא להיזכר כאן בפרשת גירושם של הגר וישמעאל, שהיתה לכאורה מטעם דומה ("כי לא יירש בן האמה הזו עם בני עם יצחק" אמרה שרה לאברהם בדרישתה לגרשם). אינני יודע מה היה מעמדו לירושה של בן פילגש וכנראה שגם בין הפילגשים היו מעמדות שונים. הגר, למשל לא היתה סתם פילגש אלא ניתנה לאברהם לאשה. בנה ישמעאל היה אמור לנחול ושרה התנגדה לזה (מטעמים שלא ניכנס אליהם כאן) ודרשה לגרשו. גם ארבעה מבני יעקב היו בני שפחותיהן של לאה ורחל (זלפה ובלהה), אך נראה שמעמדם היה שווה ליתר הבנים וברור שהם ירשו ונחלו. מצד שני, לאחר מות שרה היו לאברהם עוד בני פילגשים והוא שילחם עם "מתנות" – ונראה שהם לא נחלו ולא ירשו. ברם, אמו של יפתח היתה פילגש נחותה, אשה זונה, ובכל זאת עולה מהסיפור שהוא היה זכאי לירושה ולנחלה, שכן העובדה שהיה צריך לברוח אומרת שלפי הדין כנראה היה אמור לנחול, וגירושו לא נעשה בשלום ואולי אף חשבו אחיו להרגו.

והנה לאחר זמן ומאחר שיפתח היה גיבור חיל, באים אליו אחיו אלה, שנהיו כבר זקני ונשיאי העדה, ומתחנפים לפניו ומבטיחים לו ששימו אותו להם לראש "והיית לנו לראש לכל יושבי גלעד" ובלבד שיאות להצילם מאימת בני עמון. תחילה הוא דוחה אותם וקצת מתעלל בהם ואומר: "הלא אתם שנאתם אותי ותגרשוני מבית אבי ומדוע באתם אלי עתה כאשר צר לכם" (6). אך לבסוף מתרצה להם ומקבל עליו לעמוד בראש צבאם במלחמה עם בני עמון. וכאן קשה כמובן שלא להיזכר בפרשת יוסף ואחיו: שם כמו כאן אחד האחים שנוא, דחוי ומגורש על ידי היתר; הוא עולה משפל המדרגה לרום המעלה, ואחיו השונאים נאלצים להתחנף אליו, ולאחר התעללות קצרה הוא מתרצה להם.

אחד ההיבטים המעניינים בסיפורינו הוא שיפתח גיבור החיל, שעשה את שמו כשעמד בראש חיל "אנשים ריקים", לא שש לקרב, ומעונין למנוע את המלחמה ופונה למלך בני עמון בפניה לשלום. היבט מעניין לא פחות הוא שבדבריו מזכיר יפתח בפירוט רב את פרשת הפניה הנ"ל של משה לאדום ולאמורי והאופן שבו כבשו בני ישראל את שטחי מואב, שבני עמון כעת טענו לפתע (אחרי 300 שנה) לבעלות עליהם (כמו כן הוא מזכיר את "בלק בן ציפור מלך מואב" (יא 25)). זהו נאום מדיני מרשים כשלעצמו – הגיוני ומשכנע. אך מניין ידע יפתח, שמתואר למעשה כפרחח בריון, את כל הפרטים הללו? מן הסתם היתה זו מסורת נפוצה על מאורע הסטורי. ואם תאמר שזו המצאה של כותב ספר שופטים, מניין ידע אותם הוא? קשה לפקפק שהיתה כאן מסורת הסטורית מפורטת ומוצקה בעניין, שעברה במשך מאות שנים מדור לדור והיתה אולי גם בכתובים. יש מעט דוגמאות כאלה – שמאורעות המוזכרים במקום אחד יוזכרו בפירוט כזה שוב, בהקשר אחר במקום אחר (חוץ מאזכורים כלליים של מאורעות גדולים כמו יציאת מצרים), ובעצם האזכור הזה יש עניין רב.

אי אפשר שלא לאמר כאן משהו על בת-יפתח. כזכור, יפתח נודר שאם ינצח במלחמה עם בני עמון "והיה היוצא מדלתי ביתי לקראתי בשלום מבני עמון והיה לה' והעליתיהו עולה" (31). הוא אמנם מנצח את בני עמון ובתו (היחידה) יוצאת לקראתו "בתופים ובמחולות" (כמו הנשים שיצאו אחרי מרים בשירת הים), והוא נאלץ למלא את נדרו ("פציתי פי" הוא אומר) ומעלה אותה לעולה. גם על סיפור טראגי זה נכתב הרבה, וגם הוא כפשוטו מעורר תהיות קשות: איך ומדוע חשב יפתח להקריב קרבן אדם לה' שציווה לא להקריב קרבן אדם (ויקרא, יח 21; דב' יב 31)? ומי, חשב לו יפתח בעת הנדר, יצא מדלתי ביתו לקראתו – הרי בתו שיצאה בתופים ובמחולות לקראתו, היתה "יחידתו אין לו ממנו בן או בת". כלומר, בזמן הנדר ידע שיש סיכוי גדול שהיא זו שתצא לקראתו, אז איך העז לנדור ומה ההפתעה הגדולה שכביכול הופתע "ויהי כראותו אותה ויקרע את בגדיו ויאמר אהה בתי הכרע הכרעתני..." (35)? יפתח אולי לא ידע את האיסור על הקרבת אדם, אך יכול היה לשאול אחרים ולנסות לבטל או להמיר או לפדות את נדרו. מדוע לא עשה זאת? ובת-יפתח, ששומעת שנגזר עליה למות, מבקשת דחייה של חודשיים ל"רדת" עם חברותיה על ההרים "לבכות את בתוליה". מה פשר הדבר הזה? חז"ל חשו בקושי ודרשו "וירדתי על ההרים" שרצתה ללכת לבקש עצת חכמים האם הנדר תקף ואיך להתירו. במדרש זה תרצו כביכול את שתי הקושיות דלעיל. ועוד הגדילו ודרשו על הפסוק "ויקבר בערי הגלעד" שיפתח מת ביסורים כשאיבד את אבריו אחד אחרי השני וכל אחד נקבר בעיר אחרת – עונש על ששחט את בתו.

לאחר מכן נלחם יפתח בבני אפרים שנקהלו עליו והתלוננו על שלא שיתף אותם במלחמה בבני עמון ואף איימו לשרוף את ביתו עליו. יפתח עונה שקרא להם והם לא באו, אך ללא הועיל. בקרב ביניהם גבר יפתח ונהרגו עשרות אלפים מבני אפרים, לרבות במעברי הירדן שם תפסו הגלעדים את כל בני אפרים שאמרו סיבולת במקום שיבולת. העלילה נפתחה בריב אחים (בני גלעד), וציינו לעיל דמיון מסוים בינה לבין פרשת יוסף ואחיו. והנה נסגרת פה העלילה במלחמת אחים נוספת בין שבטי בניו של יוסף – שני האחים אפרים ומנשה. ונזכור: יפתח הגלעדי היה בן שבט מנשה, שהיה בכור בניו של יוסף, אך שיעקב בברכו אותם שם את אפרים לפניו בשיכול הידיים

המפורסם. יעקב אמנם ברח את מנשה שהוא יגדל ויהיה לעם: "אך אחיו הקטן [אפרים] יגדל ממנו וזרעו יהיה מלוא גויים" (ברא' מז 19). ואחר כך ברכם בברכה המפורסמת "ישימך אלוהים כאפרים וכמנשה", ושוב שם את אפרים הצעיר לפני מנשה הבכור. איננו יודעים מה חש אז הילד מנשה. אך היפוך הסדר והברכה היו בוודאי מפורסמים בקרב השבטים במשך הדורות, ואולי הם הרקע לסיפור השנאה הטראגי הזה, ובמיוחד לשנאה העזה שחשו בני מנשה – הגלעדים – כלפי בני אפרים. שנאת אחים הוא נושא חוזר ונשנה בספר בראשית: קין והבל, עשו ויעקב (עשו כזכור תכנן לרצוח את יעקב לאחר גנבת הברכה), ישמעאל ויצחק (לפי המדרש על "מצחק", ישמעאל ניסה להרוג את יצחק) יוסף ואחיו. בכל אלה השנאה מתחילה בקנאת הגדול בצעיר. והנה לפנינו סיפור נוסף על שנאת אחים נוראה בין שבטים, שהיא אולי תוצאה מאוחרת של קנאת אחים (הגדול בצעיר) שהחלה בברכת יעקב.

גלעד ברעלי, ירושלים, ז תמוז תשע"ה, 24 יוני 2015